

Urszula Kempieńska

Kujawska Szkoła Wyższa we Włocławku

ORCID: 0000-0003-1922-8219; DOI: <https://doi.org/10.35464/1642-672X.PS.2020.2.08>

Niepełnoletnie ojcostwo – przegląd badań

Adolescent fatherhood – research review

ABSTRACT: From a statistical point of view, adolescent fatherhood is a rarity. Getting a job, a college degree, and later starting work are ahead of procreation decisions. Data show that in developed countries, men put their fatherhood off for the later age. The purpose of this article is to try to draw attention the effects of adolescent fatherhood. The age of 17–18 is not in many ways suitable for being a responsible father, primarily because of emotional and social maturity. Adolescent fathers rarely marry their female partners. They mostly abandon the girlfriend who is pregnant or they do it on average 2 years after the birth of a child. They create unstable relationships, often changing partners, which results in having children with more than one woman. Rarely, do they also look after the newborn or keep in touch with the baby at subsequent time. Young fathers are mostly descendants of minors parents, they come from mono-parental families or broken by divorce ones, they grow up without fatherly pattern and authority, or in families with low education potential and they are beneficiaries of social assistance. Teenage fathers pass on such a model of life to the next generation. Therefore, the fatherhood at a young age should raise the anxiety of educators and increase their interest in research on this problem.

KEYWORDS: Adolescent fatherhood, consequences of adolescent fatherhood, role of father in family, range of phenomena.

STRESZCZENIE: Ze statystycznego punktu widzenia niepełnoletnie ojcostwo to rzadkość. Zdobycie zawodu, dyplomu ukończenia studiów wyższych, a później pracy wyprzedza podjęcie decyzji prokreacyjnych. Dane ukazują, że w krajach rozwiniętych mężczyźni zostają po raz pierwszy ojcami w coraz późniejszym wieku. Celem artykułu jest próba zwrócenia uwagi na skutki niepełnoletniego ojcostwa. Wiek 17–18 lat nie jest pod wieloma względami odpowiedni do bycia odpowiedzialnym ojcem, przede wszystkim z powodu braku dojrzałości emocjonalnej i społecznej. Niepełnoletni ojcowie rzadko żenią się ze swoją partnerką, najczęściej

porzucają dziewczynę będącą jeszcze w ciąży lub średnio 2 lata po urodzeniu dziecka. Tworzą związki nietrwale, często zmieniają partnerki, czego efektem jest posiadanie dzieci z więcej niż jedną kobietą. Rzadko też opiekują się noworodkiem i utrzymują kontakt z dzieckiem w późniejszym okresie. Najczęściej bardzo młodzi ojcowie są potomkami niepełnoletnich rodziców, pochodzą z rodzin monoparentalnych albo rozbitych przez rozwód, wychowali się w bez wzoru i autorytetu ojca, wzrastali w rodzinach o niskim poziomie wykształcenia, są beneficjentami pomocy społecznej i taki model życia przekazują następnemu pokoleniu. Dlatego ojcostwo w młodym wieku powinno budzić niepokój pedagogów i zwiększyć ich zainteresowanie naukowe tym problemem.

SŁOWA KLUCZOWE: Niepełnoletnie ojcostwo, skutki niepełnoletniego ojcostwa, rola ojca w rodzinie, zasięg zjawiska.

Wprowadzenie

Analizując bogatą literaturę światową dotyczącą niepełnoletniego rodzicielstwa można (mylnie) wywnioskować, że problem ten dotyczy tylko kobiet. Organizacje międzynarodowe alarmują, że codziennie 20 000 dziewcząt, głównie w państwach Afryki i Azji Południowej rodzi dziecko, a każdego roku 70 000 dorastających dziewczynek umiera z powodu komplikacji związanych z ciążą i porodem (*La mère – enfants* 2013, s. IV). W Europie również można odnotować (choć nie tak wysoką) liczbę niepełnoletnich matek. Przykładowo w 2018 r. w Polsce żywe dziecko urodziło 2107 kobiet w wieku poniżej 18 lat, co stanowi 0,54% ogółu urodzeń żywych; 39 matek miało w chwili porodu 14 lat lub mniej, a 159 – 15 lat (GUS 2018). W omawianym roku we Francji metropolitalnej odnotowano 1857 porodów żywych przez kobiety do 18 r. życia, co stanowi 0,26% ogół porodów żywych; 39 matek miało 14 lat, a 151 – 15 lat (INSEE 2018). A co z niepełnoletnimi ojcami? Zdaniem B. Mierzwińskiego publikacje (zarówno polskie, jak i zagraniczne) dotyczące mężczyzny – męża, ojca, w porównaniu do opracowań odnoszących się do kobiet – żon, matek są raczej skąpe. Pomimo, szczególnie w Polsce, wzrostu zainteresowania problematyką ojcostwa – np. Augustyn 2018, Kornas-Biela (red.) 2014, Koroneou 2007, Jabłoński (red.) 2000, Stojanowska 2000 – mężczyzna-ojciec paradoksalnie nadal pozostaje istotą nieznaną lub niedocenianą (Mierzwiński 1996; 1999), szczególnie ojciec niepełnoletni. To niewielkie, w porównaniu do niepełnoletniego macierzyństwa, zainteresowanie naukowców problemem niepełnoletniego ojcostwa można wytłumaczyć m.in. małym zasięgiem zjawiska i przede wszystkim niepełnymi danymi statystycznymi. Wzrastający poziom wykształcenia spowodował przesunięcie w hierarchii wyznawanych wartości. Zdobywanie zawodu, dyplomu ukończenia studiów wyższych, a później pracy wyprzedza podjęcie decyzji prokreacyjnych. Dane statystyczne ukazują, że w krajach wysoko uprzemysłowionych mężczyźni zostają ojcami po raz

pierwszy w coraz późniejszym wieku, np. w Norwegii mając średnio 31,8 lat (<https://www.ssb.no/en/> 2018), w Danii 31,3 lata (statbank.dk 2018), w Islandii 30,5 lat (px.hagstofa.is 2018). Ze statystycznego punktu widzenia więc niepełnoletnie ojcostwo to rzadkość. W Polsce ojcami w wieku 17–18 lat zostało 385 mężczyzn (w tym 7 – 17-latków), co stanowi 0,099% ogółu urodzeń żywych (GUS 2018); w Islandii w wieku 15–18 lat – 5 (w tym jeden miał 15 i jeden 17 lat), co stanowi 0,11% ogółu urodzeń żywych, we Francji metropolitalnej 972 (w tym 23 miało 14–15 lat, 76 – 16 a 247 – 17 lat), co stanowi 0,13% ogółu urodzeń (INSEE 2018). Być może więc cyfrę „5” odzwierciedlającą liczbę islandzkich niepełnoletnich ojców można uznać za statystyczny błąd, czy nawet ją zlekceważyć. Ale biorąc pod uwagę wyniki badań (np. Kempieńska 2013; 2015; Dahl 2010, ss. 689–718) – że niepełnoletni rodzice to najczęściej: dzieci i niejednokrotnie wnukowie niepełnoletnich, że pochodzą oni z rodzin monoparentalnych albo rozbitych przez rozwód, wychowali się bez wzoru i aurytety ojca, wzrastali w rodzinach o niskim poziomie wykształcenia, często borykających się z problemem bezrobocia, są beneficjentami pomocy społecznej i taki model życia przekazują następnemu pokoleniu – to już tych liczb podwojonych, czy potrojonych nie można i nie należy ignorować. Analizując niepełnoletnie ojcostwo należy zwrócić także uwagę na niepełny statystycznie wymiar zjawiska. Na przykład w Polsce w 2018 r. żadna ze 198 matek w wieku 14–15 lat nie podała wieku ojca dziecka. Wiek ojca dziecka nie podało także 509 szesnastolatek (na 536 porodów żywych) i 1198 siedemnastolatek (na 1373 porodów) (GUS 2018). Należy więc zadać sobie pytanie, czy wśród tych osób figurujących w tabelach w rubryce „wiek ojca nieustalony” nie ma mężczyzn niepełnoletnich? Z pewnością są – biorąc pod uwagę kolejne raporty statystyczne, z których wynika, że większość nastolatek zachodzi w ciążę z rówieśnikami lub z mężczyznami o 3–5 lat od nich starszymi. Ukrywanie przez dziewczęta wieku ojca ich dziecka jest związane najczęściej z lękiem przed odpowiedzialnością karną. Państwa ratyfikujące Konwencję o Prawach Dziecka określiły minimalny wiek (wiek zgody), poniżej którego karalne są relacje seksualne. W Europie granica wieku ochronnego dla dziewczynek waha się od 14 lat w Austrii, poprzez 15 lat np. w Polsce do 16 lat w Rosji, Belgii, Wielkiej Brytanii, Finlandii. Oznacza to, że wszelkie kontakty seksualne z osobami poniżej określonego w ustawach wieku (także za ich zgodą) są ciężkimi przestępstwami podlegającymi karze więzienia (za: Kempieńska 2017, s. 141). Być może więc z tego powodu liczba niepełnoletnich ojców w ujęciu statystycznym jest znikoma.

Adolescencja to okres między dzieciństwem a dorosłością, charakteryzujący się nasilonymi zmianami fizycznymi i psychologicznymi. To czas kon-

fliktów z nauczycielami, rodzicami, rodzeństwem, czas podważania autorytetów, czas, gdy bardzo ważne albo i najważniejsze zaczynają być kontakty z rówieśnikami. Dorastanie to okres, w którym alkohol, seks, narkotyki, prędkość i głośna muzyka są bardzo atrakcyjne i dostarczają silnych emocji (Dahl 2004, s. 2 i 5). Z międzynarodowych badań wynika, że zwiększa się odsetek młodzieży, która pierwszy kontakt seksualny miała przed ukończeniem 15. roku życia (Woynarowska 2015, s. 194; Currie i in. 2012, s. 174). Nastolatkowie aktywnie seksualnie odbywają stosunki płciowe najczęściej bez zabezpieczenia lub stosują nieskuteczne metody antykoncepcji (Woynarowska 2015, s. 194). Zbyt wiele młodych osób na całym świecie nawiązuje kontakty seksualne z niewielką wiedzą na temat seksualności i możliwych konsekwencji podjęcia życia płciowego. Jeszcze mniej wie, co to znaczy szacunek do drugiej osoby. Ten brak informacji i refleksji krytycznej stanowi początek wielu dramatów. Celem artykułu jest próba zwrócenia uwagi przede wszystkim na skutki niepełnoletniego ojcostwa. Artykuł oparto na pogłębionej analizie dostępnych źródeł naukowych (angielsko-, francusko- i polskojęzycznych), opisujących diagnozowane zjawisko.

Oddziaływanie wieku ojca na rozwój dzieci – przegląd badań

W ostatnich latach wznowiono zainteresowanie badaniami dotyczącymi powiązań między wiekiem ojca a niekorzystnymi skutkami zdrowotnymi u potomstwa (Malaspina i in. 2002, s. 26–29; Petersen i in. 2011, s. 82–88). Opublikowane badania genetyczne wykazały, że potomstwo starszych ojców ma więcej mutacji *de novo*, co uważa się za związane z większą liczbą podziałów komórek w linii zarodkowej mężczyzn i kobiet (Kong i in. 2012, s. 471–475; Neale i in. 2012, s. 242–245). Jak donosi magazyn „Nature” im ojciec starszy, tym większe ryzyko, że dzieci urodzą się z genetycznymi wadami. Mężczyźni przekazywali aż czterokrotnie więcej mutacji swoim dzieciom niż matki. Zauważono, że ilość mutacji rośnie wykładniczo wraz z liczbą lat mężczyzny. Trzydziestosześcioletek przekazywał dwa razy więcej mutacji niż 20-latek, a 70-latek – aż ośmiokrotnie więcej (Kong i in. 2012, ss. 471–475). U dzieci starszych ojców częściej diagnozuje się schizofrenię i autyzm (Hamlyn i in. 2012, ss. 3–9), a także karłowatość (Kong i in. 2012, ss. 471–475), zespół Downa, epilepsję (Johnson i in. 2015, ss. 22–33). Wiek ojca nie oddziałuje jednak tylko na zdrowie, ale także na poziom intelektualny dzieci. Największe światowe badania realizowane w grupie mężczyzn: izraelskie – 44 175 osób (Malaspina 2005 i in., s. 117–125), szwedzkie – 565 433 osoby (kohorty 1951–1976) (Myrskykä i in. 2013, s. 649–655) oraz 155 875 osób (Svensson i in. 2011)

i duńskie 169 009 osób (McGrath i in. 2013), miały na celu sprawdzenie, czy wiek ojca wpływa na poziom intelektualny dziecka. Statystycznie niższe zdolności intelektualne osiągnęli potomkowie ojców starszych (powyżej 50 lat), ale najniższe wyniki osiągnęli synowie ojców, którzy w chwili narodzin dziecka mieli mniej niż 25 lat. Najwyższe wyniki w teście osiągnęły dzieci ojców w średnim wieku (30–39 lat). Naukowcy sugerują kilka przyczyn takich wyników. Starsi mężczyźni są dojrzałsi, bardziej cierpliwi i lepiej przygotowani do ojcostwa. Późniejsze ojcostwo często jest spowodowane podnoszeniem poziomu wykształcenia, a ludzie lepiej wykształceni bardziej dbają o rozwój swoich dzieci (więcej książek w domu, zajęcia pozalekcyjne). Duńscy naukowcy analizując wyniki badań przy zastosowaniu kolejnych zmiennych np. wiek matki, wykształcenie obojga rodziców, ich dochody, stwierdzili, że dzieci ojców poniżej 20. roku życia nadal wykazywały najniższą zdolność poznawczą (McGrath i in. 2013). Wielu badaczy twierdzi, że od wieku mężczyzny i (co jest z tym silnie związane) od poziomu jego wykształcenia zależy zaangażowanie ojców w proces wychowania. Wyższe wykształcenie wiąże się z większym dochodem, bardziej stabilnymi godzinami pracy, co jak twierdzi Gavin wpływa na ilość i przede wszystkim na jakość interakcji między ojcem a dzieckiem (Gavin i in. 2002, ss. 266–276). Wykształcenie, wysoki dochód w połączeniu z obecnością ojca w domu i jego zaangażowaniem wpływa także na zasób słownictwa dziecka (Cabrera i in. 2000, s. 127–136; Cabrera i in. 2007, s. 208–213), lepszy rozwój funkcji poznawczych i funkcjonowanie w środowisku szkolnym (Amato 1998, ss. 241–278). Badacze sugerują, że ojcowie z wyższym wykształceniem chętniej angażują się w opiekę i wychowanie dzieci (Gavin i in. 2002, s. 266–276; Nettle 2008, s. 416–423), częściej też czytają dzieciom książki (Duursma i in. 2008, s. 351–365), co z kolei wpływa na ich rozwój mowy. Wyniki badań sugerują także, że gdy ojcowie w interakcjach z niemowlętami posługiwali się bardziej zróżnicowanym słownictwem, dzieci miały bardziej zaawansowane umiejętności komunikacyjne po 36. miesiącach życia (Pancsofar 2010, s. 450–463).

Rola ojca w życiu dziecka

Pierwsza rola mężczyzny w rodzinie dotyczy kobiety, która stała się jego żoną. Relacja między mężem a żoną winna być oparta na pełnej, autentycznej miłości. Druga rola odnosi się do dzieci. Zadanie wychowania dziecka aż do chwili całkowitego usamodzielnienia się jest podstawowym prawem i obowiązkiem rodziców. Bez autorytetu ojcowskiego, podtrzymywanego umiejętnie przez matkę, nie ma żadnych szans na pełne i właściwe wychowanie dziecka. Ojciec powinien zbudować pomost, po którym dziecko przejdzie bez-

piecznie w dojrzałe, samodzielne życie (Mierzwiński 1996). Zaangażowanie ojca w życie dzieci pozwala im na pełne wykorzystanie swojego potencjału, sprawia, że są one szczęśliwsze i zdrowsze. Udział ojca w życiu rodzinnym od pierwszych badań prenatalnych zapewnia też kobiecie wsparcie psychologiczne i emocjonalne podczas ciąży, wpływa na jej zdrowie (w tym na odżywianie). Obecność ojców okazała się też pomocna w zachęcaniu i wspieraniu matek do karmienia piersią. Zaangażowanie ojców w życie rodzinne zapobiega także przemocy wobec kobiet i wobec dzieci (Levtov i in. 2015, s. 32–33 i 7). Z pedagogicznego, więc punktu widzenia roli mężczyzny w życiu rodzinnym nie można nie docenić. Dzieci potrzebują zaangażowanych ojców nie dlatego, że czynią oni niepowtarzalne „męskie” rzeczy, ale dlatego, że potomstwo lepiej się rozwija, mając kontakt z wieloma pielęgnującymi go opiekunami, niezależnie od płci (Levtov i in. 2015, s. 46). Noworodki, które spędzają dużo czasu z ojcem, przejawiają bardziej rozwinięte społecznie i odkrywczе zachowania w porównaniu z tymi, które pozbawione były takiego kontaktu (Canfield 2014, s. 206). Jednak jak podają źródła statystyczne z roku na rok wzrasta czas spędzany przez ojców w pracy, co powoduje wzrost okresu ich nieobecności w domu (Mercure 2008, s. 147–172). W Nowej Zelandii ojcowie z dzieckiem poniżej 14. roku życia najczęściej spędzają czas wolny w weekendy (*Birth registrations* 2012). We Francji ilość czasu wolnego poświęcanego dzieciom zależy m.in. od ich liczby i wieku, a także od dnia tygodnia. Mężczyźni poświęcają średnio 20 minut dziennie na opiekę nad dziećmi, 11 na tzw. rozrywkę domową, a 8 minut na rekreację na świeżym powietrzu. Ojcowie najczęściej spędzają z dziećmi czas wolny w środy, soboty i niedziele (De Saint Pol, Bouchardon 2014). W Stanach Zjednoczonych ojcowie spędzają z dziećmi średnio 7,2 godziny tygodniowo (Dotti Sani, Treas 2016). Często więc ojciec wychodzi do pracy, gdy dziecko jeszcze śpi, a wraca, gdy dziecko już śpi. Jego spotkania z dzieckiem czasami są też okazją do wymierzenia sprawiedliwości za wykroczenia dnia dzisiejszego, z którymi nie może poradzić sobie matka. Nic dziwnego, że dziecko oczekuje ze strachem powrotu takiego ojca lub nie oczekuje go wcale. To jest paradoks naszych czasów, z którym nie wolno nam się pogodzić: mężczyzna, którego istotne powołanie realizuje się w małżeństwie i rodzinie nie ma czasu ani dla żony, ani dla dzieci (Mierzwiński 1996). Potrzebujemy ojca, ale większość z nas w okresie dzieciństwa i dorastania ma lepszy kontakt z matką. Z badań CBOS z 2013 r. wynika, że prawie wszyscy ankietowani, którzy wychowywali się z obojgiem rodziców (90%), rekonstruując swoje dzieciństwo przyznawali, że zazwyczaj zwracali się do mamy, gdy źle się czuli, coś ich bolało. Trzy czwarte twierdziło wręcz, że w takich sytuacjach szukali pomocy wyłącznie u niej. Większość

respondentów konsultowała z mamą plany na przyszłość (75%) i mówiła jej o problemach w nauce (62%), częściej też zwierzała się z problemów sercowych (35%). Jedynie w odniesieniu do rozmów na temat sytuacji w kraju i na świecie deklarowano nieco większą aktywność ojców niż matek (55% wobec 47%) (Hipsz 2013, s. 3). Jak wynika z badania HBSC, ankietowani uczniowie częściej ocenili swoje rozmowy z matką, niż z ojcem jako łatwe lub bardzo łatwe (Tabak 2015, s. 24).

Większość mężczyzn na świecie jest lub będzie ojcami. Jednak bez względu na kontynent większa część pracy opiekuńczej i wychowawczej nadal jest główną domeną kobiet. Zdaniem autorów międzynarodowego raportu *State of the World's Fathers 2015* bez głębszego zaangażowania mężczyzn w życie dzieci i pomocy kobietom w opiece nad potomstwem „nie będziemy mogli mówić, że istnieje równość płci” (Levtov i in. 2015, s. 50). Większość polskich ojców uważa, że podział ról w rodzinie powinien być partnerski. Niemal wszyscy twierdzą, że matka i ojciec dziecka powinni w podobnym stopniu rozmawiać z dzieckiem o jego problemach oraz podejmować ważne decyzje go dotyczące. W obu przypadkach istotnymi zmiennymi okazało się wykształcenie ojca i wiek – im wyższe lub mężczyzna starszy, tym częściej opowiadał się za wspólną odpowiedzialnością matki i ojca. Najwięcej ojców uważa, że zarówno ojciec, jak i matka powinni bawić się z dzieckiem (96% wskazań), zaś najmniej jest za partnerstwem w przygotowywaniu dziecku posiłków (63%). Natomiast w rzeczywistości 86% badanych zadeklarowało, że razem z żoną bawią się z dzieckiem i tylko 55% wspólnie z nią przygotowuje dziecku posiłki. Prymat matki w opiece nad niemowlęciem potwierdza się także w odpowiedziach na pytanie o postawy wobec podziału ról przy opiece dziecka po poszczególnych etapach jego życia. W przypadku dziecka do pierwszego roku życia, aż co trzeci ojciec uważa, że w tym okresie to matka powinna być głównym opiekunem (Włodarczyk 2014, s. 103–104 i 108).

Wyniki badań sugerują, że silny związek z ojcami może przynieść korzyści dla potomstwa, pozytywnie wpływać na ich samopoczucie, rozwiązywanie problemów, lepsze oceny w szkole (postępy w nauce dotyczą przede wszystkim chłopców) (King, Sobolewski 2006, s. 537–557). Obecność i dobry kontakt z ojcem zmniejszają też negatywne zachowania społeczne u mężczyzn (np. przestępczość) oraz problemy psychologiczne u dziewcząt w okresie wczesnej dorosłości (Sarkadi i in. 2008, s. 153–158; Amato, Rezac 1994, s. 191–207; zob. też Świdarska 2011). Kontakt z ojcem pozytywnie wpływa na rozwój kompetencji społecznych dzieci (Leidy i in. 2013), inteligencję, uczenie się (McWayne i in. 2013, s. 898–922). Wsparcie finansowe ze strony ojca może również oddziaływać na ich rozwój poznawczy (Argys i in. 1998,

s. 159–173). Brak kontaktu z ojcem lub brak jego wzoru może powodować natomiast, że dzieci osiągają niższy poziom wykształcenia, są słabsze fizycznie i psychicznie (Cabrera i in. 2013; Lamb i in. 2010). Może też wywołać zaburzenia w sferze socjalizacji płciowej, chłopcy nie są zdolni do wytworzenia właściwego i zdrowego wizerunku własnej męskości (King, Sobolewski 2006, s. 537–557). Światowe statystyki alarmują, że rośnie liczba dzieci wychowywanych bez ojca już od pierwszych dni, np. w 2018 r. w Polsce 102 584 dzieci (26,42%) urodziło się poza małżeństwem (GUS 2018), we Francji 425 260 (59,08%) (INSEE 2018). Podobnie jak we Francji, także w Stanach Zjednoczonych czy Kanadzie połowa wszystkich dzieci dorasta w gospodarstwach domowych bez ojców, dlatego badacze coraz większą uwagę poświęcają poznaniu roli ojców niemieszkających z rodziną w życiu dzieci. Wzrost rozpadu małżeństw oraz wskaźnika urodzeń pozamałżeńskich wpływa na jakość i ilość kontaktów ojców z dziećmi. Negatywne skutki braku ojca można złagodzić, jeśli relacje pomiędzy rodzicami będą poprawne i jeśli ojciec będzie miał regularny kontakt z dzieckiem (Strohschein 2005, s. 1286–1300 za: Kempieńska 2017, s. 65). Istotne jest więc tworzenie warunków do tego, aby nie zawsze mieszkający z dziećmi ojcowie mogli uczestniczyć w ich życiu rodzinnym. Zdaniem kanadyjskich badaczy mężczyzna może realizować zadania wnikające z rodzicielstwa nawet będąc daleko od potomstwa, ale musi przejawiać zaangażowanie. Zaangażowanie, to zobowiązanie rozumiane jako „zdolność ojca do interakcji emocjonalnej z dzieckiem, nawet pomimo braku bycia w bezpośrednim kontakcie z nim, to przejście odpowiedzialności za jego codzienność” (Devault i in. 2003, s. 55). Ale tak rozumiane zaangażowanie ściśle związane jest z dojrzałością.

Próba podsumowania

Według danych zarejestrowanych w statystykach narodowych odsetek nastoletnich ojców jest nieznaczny. Pomimo, że zjawisko to należy do rzadkości, powinno budzić niepokój pedagogów ze względu na liczne konsekwencje.

Niepełnoletni ojcowie najczęściej są niezadowoleni z faktu zostania tatą. Twierdzą, że ciąża, a później dziecko przeszkodzą im w realizacji planów edukacyjnych, w znalezieniu dobrej pracy, „zrujniają” ich przyszłość. Rzadko żenią się ze swoją partnerką, najczęściej porzucają dziewczynę będącą jeszcze w ciąży lub średnio 2 lata po urodzeniu dziecka. Istotne jest też, że rzadko opiekują się noworodkiem oraz utrzymują kontakt z potomkiem w późniejszym okresie (za: Kempieńska 2017, s. 65). Często natomiast nakłaniają lub wręcz zmuszają ciążarną do aborcji (Levtov i in. 2015, s. 50).

W krajach wysoko uprzemysłowionych ciąża nie jest główną przyczyną i środkiem motywującym do zawarcia związku małżeńskiego. Młodzież w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej i Kanadzie pomimo posiadania dzieci nie chce się żenić, uważając, że małżeństwo musi trwać do końca życia, a do tego są po prostu niedojrzali, nieodpowiedzialni i nieprzygotowani. Twierdzą też, że usankcjonowany związek w tak młodym wieku zabiera upragnioną, prawdziwą młodzieńczą wolność, ogranicza kontakty ze znajomymi. Według J.W. Lindsay prawdziwy problem tkwi w zbyt wczesnym rodzicielstwie, które często prowadzi do porzucenia szkoły, sporów z rodzinami generacyjnymi, kłopotów w społeczności lokalnej i najczęściej jest nieodpowiedzialne (Lindsay 1996). W krajach afrykańskich zgodnie z tradycją mężczyzna, który zamierza się ożenić musi mieć pozycję w społeczeństwie i pracować, żeby utrzymać swoją żonę, dlatego odsetek żonatych mężczyzn przed 18 r. życia jest niewielki (*Faire reculer le mariage précoce par l'éducation des filles* 2013, s. 4). W Europie Zachodniej małżeństwa zawierane przez bardzo młodych mężczyzn także należą do rzadkości. Na przykład we Francji na 972 ojców w wieku do 18. r. życia w związku małżeńskim z matką swojego dziecka było zaledwie 8 (INSEE 2018). Zdecydowanie więcej takich małżeństw odnotowano w Polsce: na 19 osiemnastoletnich ojców 14 zawarło związek małżeński (GUS 2014).

Związki małżeńskie nastolatków, szczególnie, gdy motywem ich zawarcia była ciąża nie przetrzymują próby czasu. Z badań Kempieńskiej (2005, 2012, 2013) nad małżeństwami zawartymi za zgodą sądu opiekuńczego wynika, że związki te rozpadają się średnio po 4 latach, ale im młodsza panna młoda (16, 17 lat), tym związek trwa krócej. Główną przyczyną rozpadu takich związków jest niedochowanie wierności małżeńskiej w połączeniu z nadużywaniem alkoholu (GUS 2018).

Z wiekiem zostania rodzicem po raz pierwszy skorelowane są wielopartnerstwo i wielorodność (Rigsby 1998, s. 115–126). Niepełnoletni ojcowie często zmieniają partnerki, czego efektem jest posiadanie dzieci z więcej niż jedną kobietą (*The Unique Needs of Young Fathers*). W praktyce oznacza to, że w proces wychowania dzieci może być zaangażowanych co najmniej dwóch mężczyzn (Kennedy, Bumpass 2008, s. 1663–1692). Taka sytuacja może się przyczynić do zaburzeń emocjonalnych dziecka i pogorszenia jego stanu zdrowia (Bronte-Tinkew i in. 2009, s. 608–631).

Do bycia ojcem nie wystarczy tylko dojrzałość fizyczna, mężczyzna powinien osiągnąć także dojrzałość psychiczną i społeczną. Dane statystyczne nie napawają optymizmem. Dojrzałość społeczną (praca i samodzielne mieszkanie) młodzież osiąga coraz później. W sierpniu 2019 r. wskaźnik bezrobocia dla osób do 24 r. życia wyniósł: w Japonii – 3,7%, Niemczech – 5,7%,

Meksyku – 7,5%, Stanach Zjednoczonych – 8,6%, Kanadzie – 11,5%, we Włoszech – 27,1%, Grecji – 33,0% (OCDE 2019, s. 4). Wskaźnik bezrobocia w tej kategorii wiekowej był zdecydowanie wyższy niż wśród osób powyżej 25 lat. Przykładowo we Francji wskaźnik bezrobocia wśród mężczyzn w wieku 15–24 lat wyniósł 20,7%, ale wśród 25–49-latków już tylko – 7,4% (*Au deuxième trimestre 2019...*). Podobną tendencję odnotowano w Polsce. W pierwszym kwartale 2019 r. stopa bezrobocia mężczyzn w kategorii wiekowej 15–24 lata wyniosła 9,0%, dla 25–34-latków – 3,5%, a dla osób w wieku 35–44 lata – 2,7%. Najniższe natężenie bezrobocia dotyczyło także osób z wykształceniem wyższym – 2,2%. Najwyższe zaś – 4,8% odnotowano wśród osób o najniższym poziomie wykształcenia (co najwyżej gimnazjalne) (*Aktywność ekonomiczna ludności Polski 2019*, s. 84, 116). Z badań francuskich wynika, że prawie co drugi młody dorosły w wieku od 18 do 29 lat (46%) mieszka z rodzicami przez cały rok lub prawie przez cały rok (Pouliquen 2018). W Polsce 44,7% młodych Polaków mieszka jeszcze z rodzicami (*Młodzi Polacy ciągle mieszkają z rodzicami 2018*).

Z australijskich i brytyjskich badań wynika, że niepełnoletni ojcowie zwykle osiągalni niższy poziom edukacji, charakteryzowali się wyższym poziomem bezrobocia, niższym statusem społeczno-ekonomicznym, większą zależnością finansową od rodziców, mieli więcej problemów behawioralnych, takich jak palenie, picie i używanie narkotyków, mieli więcej równoczesnych partnerów seksualnych niż ojcowie pełnoletni. W konfrontacji z rzeczywistością (konieczność opiekowania się matką i dzieckiem) często pojawiało się u nich rozczarowanie, które przyczyniało się do depresji (Clayton 2015; Quinlivan, Condon 2005, s. 915, 916, 918).

Wielu z niepełnoletnich ojców żali się także, że nie potrafi opiekować się małym dzieckiem (kąpiel, przewijanie, usypianie), bo nikt ich tego nie nauczył i nie chce nauczyć. Często są karceni przez otoczenie (głównie matki swoich partnerek) za niewłaściwie (ich zdaniem) wykonywanie czynności przy dziecku (Dubeau i in. 2005, ss. 8–9). Niepełnoletni ojcowie chcą być zaangażowani w opiekę nad swoimi dziećmi, choć to zaangażowanie (ku niezadowoleniu rodziców dziewczyny) nie zawsze może obejmować wsparcie finansowe (*The Unique Needs of Young Fathers*). Brak odpowiedzialności i dojrzałości u młodych ojców ilustruje skrajny przypadek 13-letniego Alfie Patten. Ten mierzący 1,22 m chłopiec zapytany przez dziennikarza „The Sun” jak mógłby wspierać finansowo swoje nowo narodzone dziecko, odpowiedział: „Co to jest finansowo?” Jego historia rozpoczęła debatę na temat seksualności brytyjskich nastolatków (*Père à 13 ans... 2009*).

Brak zaangażowania ojców w opiekę i wychowanie potomstwa jest w dużej mierze związane z normami społecznymi i kulturowymi określającymi rolę

mężczyzn i kobiet w rodzinie, panującymi w poszczególnych państwach oraz niewielką ilością programów wspierających ojcostwo (Levtov i in. 2015, s. 32). Inicjatywy promujące ojcostwo podejmowane przez organizacje pozarządowe, stowarzyszenia, fundacje zachęcają mężczyzn do pełniejszego zaangażowania się w życie rodziny, walczą też ze stereotypowym podejściem do roli ojca. Ukazują, że mężczyźni są na równi z kobietami „gotowi do opieki nad dzieckiem”.

Ale są to działania mające wymiar terapeutyczny, wspomagająco-naprawczy. A co z działaniami profilaktycznymi? Dlaczego tak mało tworzy się programów dla nastolatków nieposiadających dzieci, mających na celu zapobieganie przedwczesnemu rodzicielstwu? Jednym z takich projektów był realizowany w latach 2004–2005 w 24 szkołach z trzech województw zachodniopomorskiego, lubuskiego i dolnośląskiego program „Bądź odpowiedzialny. Wychowanie do odpowiedzialności i partnerstwa w rodzinie”. Polegał na próbie zastosowania w polskich realiach edukacyjnych, kulturowych i światopoglądowych zrodzonego w Stanach Zjednoczonych programu „The Baby Think It Over”. Jego celem było m.in. utrzymać, wzmocnić bądź ukształtować przekonanie o wartościach rodzicielstwa i jego niezwykłej roli w życiu człowieka. Po zakończeniu eksperymentu stwierdzono m.in., że ponad 80% badanych uznało wiek powyżej 21 lat za czas sprzyjający podejmowaniu odpowiedzialnych decyzji o posiadaniu dziecka. Większość uczniów zgadzała się z poglądem: „Jest bardzo ważne, by najpierw zawrzeć małżeństwo, a dopiero później mieć dzieci”. W 2005 roku program został wdrożony w kolejnych województwach: mazowieckim, podlaskim i wielkopolskim (Wąż 2009, s. 499, 505 i 512). Ale takie działania to kropla w morzu potrzeb. W pracy socjalnej nastoletni ojcowie wciąż pozostają niedoszacowaną i niedocenianą grupą.

Promowanie odpowiedzialnego ojcostwa zaczyna się już w dzieciństwie. Dziecko uczy się być kobietą i mężczyzną na wzór matki i ojca, a wszelkie negatywne doświadczenia zakłócają jego rozwój. Rodzice nie stworzą właściwej relacji wychowawczej z dziećmi, nie nauczą ich szacunku do drugiej osoby i odpowiedzialności za nią, jeżeli uprzednio nie zbudują głębokiej więzi małżeńskiej między sobą. Niewłaściwy klimat uczuciowy w relacjach między rodzicami stanowi główną przyczynę zaburzeń w zachowaniu dziecka. Zasadnicze znaczenie w wychowaniu ma wzorzec życia rodzinnego. Z potomstwem trzeba rozmawiać i także uświadamiać seksualnie. Młodzież powinna posiadać wiedzę dotyczącą nie tylko fizjologii zapłodnienia, ale przede wszystkim szacunku do drugiego człowieka. Młody człowiek podejmujący życie seksualne powinien być świadomy jego ewentualnych konsekwencji i chcieć wziąć za nie odpowiedzialność. Powinien wiedzieć, że miłość nie jest tożsama z seksem, a tzw. dowód miłości to szantaż emocjonalny, że prawdziwego zwią-

ku nie da się zbudować tylko na pożądaniu. Według Gordona Dahl'a (2010, s. 689–718), osoby podejmujące przedwczesne kontakty seksualne lub zawierające pochopne małżeństwo nie porównują krótkoterminowych korzyści z długoterminowymi kosztami. Nie wiedzą na czym polega wspólne życie. Badania światowe ukazują, że odpowiedzialny ojciec, to ojciec zaangażowany, a zaangażowanie wiąże się z wiekiem, poziomem wykształcenia i dojrzałością. Wiek nastu lat nie jest pod wieloma względami odpowiedni do bycia odpowiedzialnym ojcem, przede wszystkim właśnie z powodu braku dojrzałości emocjonalnej i społecznej. Niedojrzałość powoduje niechęć do szukania głębszych rozwiązań. Niedojrzały psychicznie mężczyzna, nieradzący sobie z emocjami, niemający wsparcia, przy pierwszym niepowodzeniu czy słowach krytyki widzi tylko jedno wyjście, jego zdaniem najprostsze – ucieczkę. Odchodząc, zostawia partnerkę z dzieckiem generując ich samotność. Niedojrzała matka często zostaje „wierną” klientką ośrodków pomocy i taki model życia przekazuje potomstwu (Kempieńska 2015, s. 3–19).

Współczesne ojcostwo doświadcza swoistego kryzysu. Jest to problem, który praktycznie dotyczy wszystkich państw europejskich, a różnica tkwi w jego intensywności (Blankerhorn 1995; Kornas-Biela 2014). B. Mierzwiński podaje kilka przyczyn kryzysu autorytetu ojcowskiego, m.in.: szybki rozwój przemysłu i urbanizacji, ruch emancypacyjny kobiet, bunt młodego pokolenia przeciw wszelkim autorytetom, zwłaszcza przeciw ojcu, rozwój tak zwanych „wolnych związków”, czy też „małżeństw na próbę” (Mierzwiński 1996). Być może za parę lat słowa wypowiedziane przez dziewczynkę w komedii J. Machulskiego *Seksmisja* „Co to jest tatuś” nie będą futurystyczne.

Ojciec powinien razem ze swoim dzieckiem iść do jasno wytyczonego celu. Do tego potrzebna jest postawa dialogu, szczerości, prawdy, konsekwentnych zasad, wzajemnego zrozumienia i przede wszystkim wzajemnej miłości. Miłość ojca do dziecka, męska, trwała jest najsilniejszym argumentem wychowawczym. Niestety, współczesne młode pokolenie często jest pozbawione nawet okruszków miłości ojcowskiej (Mierzwiński 1996) i taki obraz ojca przekazuje swoim dzieciom. Żeby do tego nie dopuścić, trzeba uznać za priorytet podjęcie działań ograniczających nieodpowiedzialne, niedojrzałe rodzicielstwo. Trzeba więc uświadamiać młodzieży obojga płci, że zawsze życie seksualne wiąże się z konsekwencjami, że dziecko, aby się prawidłowo rozwijać potrzebuje dojrzałych, nie infantylnych rodziców. Być może skala światowego niepełnoletniego rodzicielstwa byłaby mniejsza, gdyby w proces edukacji zaangażowanych byłoby szereg instytucji, tj.: rodzina, szkoła, kościoły, organizacje samorządowe i pozarządowe. Odpowiedzialność trzeba kształtować od najmłodszych lat, u obu płci.

Bibliografia

- Aktywność ekonomiczna ludności Polski I kwartał 2019, (2019), GUS, Warszawa.
- Amato P.R., (1998), *More than money? Men's contributions to their children's lives*, [w:] *Men in families: When do they get involved? What difference does it make?*, (red.) A. Booth, A.C. Crouter, Mahwah, New York.
- Amato P.R., Rezac S.J., (1994), *Contact with nonresident parents, interparental conflict, and children's behavior*, „Journal of Family Issues”, 15.
- Argys L.M., Peters H.E., Brooks-Gunn J., Smith J.R., (1998), *The impact of child support on cognitive outcomes of young children*, „Demography”, 35(2).
- Augustyn J., (2018), *Ojcostwo. Aspekty pedagogiczne i duchowe*, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- Blankenhorn D., (1995), *Fatherless America: Confronting our most urgent social problem*, HarperCollins Publishers, Scranton, PA.
- Bronte-Tinkew J., Horowitz A., Scott M.E., (2009), *Fathering With multiple partners: Links to children's well-being in early childhood*, „Journal of Marriage and Family”, 71(3).
- Cabrera N.J., Shannon J.D., Tamis-LeMonda C., (2007), *Fathers influence on their children's cognitive and emotional development: From toddler to pre-K*, „Applied Developmental Science”, 11.
- Cabrera N.J., Tamis-LeMonda C.S., Bradley R.H., Hofferth S., Lamb M.E., (2000), *Fatherhood in the Twenty-first Century*, „Child Development”, 71.
- Cabrera N.J., Tamis-LeMonda C.S., (ed.), (2013), *Handbook of father involvement: Multidisciplinary perspectives*, Routledge, New York.
- Canfield K., (2014), *Niezaprzeczalna wartość odpowiedzialnego ojcostwa*, [w:] *Ojcostwo dzisiaj*, (red.) D. Kornas-Biela, Fundacja Cyryla i Metodego, Lublin.
- Clayton C.L., (2015), *The Lives of Young Fathers: A Review of Selected Evidence*, „Social Policy and Society”, 15(1), 1–12.
- Currie C., Zanotti C., Morgan A., Currie D., de Looze M., Roberts C., Samdal O., Smith O.F.R., Barnekow V., (2012), *Social determinants of health and well-being among young people*, Health Behaviour in School-Aged Children (HBSC) Study: International Report From The 2009/2010, Survey World Health Organization.
- Dahl G.D., (2010), *Early Teen Marriage and Future Poverty*, „Demography”, 47(3).
- Dahl R.E., (2004), *Adolescent brain development: a period of vulnerabilities and opportunities. Keynote address*, „Annals of the New-York Academy of Sciences”, 1021.
- Devault A., Lacharité C., Ouellet F., Forget G., (2003), *Les pères en situation d'exclusion économique et sociale : les rejoindre, les soutenir adéquatement*, „Nouvelles pratiques sociales”, 16(1).
- Dotti Sani G.M., Treas J., (2016), *Educational Gradients in Parents' Child-Care Time Across Countries. 1965–2012*, „Journal of Marriage And Family – Minneapolis”, 78(4).
- Dubeau D., Clément M.-E., Chamberland C., (2005), *Le père, une roue du carrosse familial à ne pas oublier! État des recherches québécoises et canadiennes sur la paternité*, „Enfances, Familles, Générations”, 3.
- Duursma E., Pan B.A., Raikes H., (2008), *Predictors and outcomes of low-income fathers reading with their toddlers*, „Early Childhood Research Quarterly”, 23.
- Faire reculer le mariage précoce par l'éducation des filles*, (2013), Plan International, Paris.
- Gavin L.E., Black M.M., Minor S., Abel Y., Papas M.A., Bentley M.E., (2002), *Young, disadvantaged fathers involvement with their infants: An ecological perspective*, „Journal of Adolescent Health”, 31.

- Hamlyn J., Duhig M., McGrath J., Scott J., (2012), *Modifiable risk factors for schizophrenia and autism – Shared risk factors impacting on brain development*, „Neurobiology of Disease”, 53.
- Jabłoński S. (red.) (2000), *Ojciec...*, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań.
- Johnson S.L., Dunleavy J., Gemmell N.J., Nakagawa S., (2015), *Consistent age-dependent declines in human semen quality: A systematic review and meta-analysis*”, „Ageing Research Reviews”, 19.
- Kempieńska U., (2005), *Małżeństwa młodocianych. Perspektywa pedagogiczna*, WSHE, Włocławek.
- Kempieńska U., (2012), *Małżeństwa młodocianych. Cięża, ślub i co dalej?*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń.
- Kempieńska U., (2013), *Wybory życiowe dzieci małżonków młodocianych*, Wydawnictwo Maiuscula, Poznań.
- Kempieńska U., (2015), *Potrzeba pracy socjalnej z nastoletnimi małżeństwami i ich rodzinami*, „Praca Socjalna”, 2.
- Kempieńska U., (2017), *Nieletnie macierzyństwo – problem ogólnoswiatowy*, Wydawnictwo Maiuscula, Poznań.
- Kennedy S., Bumpass L., (2008), *Cohabitation and children’s living arrangements: New estimates from the United States*, „Demographic Research”, 19.
- King V., Sobolewski J.M., (2006), *Nonresident Fathers’ Contributions to Adolescent Well-Being*, „Journal of Marriage and the Family”, 68(3).
- Kong A., Frigge M.L., Masson G., Besenbacher S., Sulem P., i in., (2012), *Rate of de novo mutations and the importance of father’s age to disease risk*, „Nature”, 488(7412).
- Kornas-Biela D. (red.) (2014), *Ojcostwo dzisiaj*, Fundacja Cyryla i Metodego – Inicjatywa Tato.Net. Lublin.
- Koroneou A., (2007), *Rola ojców w równoważeniu życia zawodowego, rodzinnego i osobistego*, Ośrodek Badań nad Równością, Ateny.
- La mère-enfant. Face aux défis de la grossesse chez l’adolescente*, UNFPA, État de la Population Mondiale, 2013.
- Lamb M.E., (ed.), (2010), *The role of the father in child development*, John Wiley and Sons, New York.
- Leidy M.S., Schofield T.J., Parke R.D., (2013), *Fathers’ contributions to children’s social development*, [w:] *Handbook of father involvement: Multidisciplinary perspectives*, (red.) N.J. Cabrera, C.S. Tamis-LeMonda, Routledge, New York.
- Levtov R., van der Gaag N., Greene M., Kaufman M., Barker G., (2015), *State of the World’s Fathers Child Rights Perspective Report*, Rutgers, Washington.
- Lindsay J.W., (1996), *Teenage couples: expectations and reality*, Buena Park, California.
- Malaspina D., Brown A., Goetz D., Alia-Klein N., Harkavy-Friedman J., i in., (2002), *Schizophrenia risk and paternal age: a potential role for de novo mutations in schizophrenia vulnerability genes*, „CNS Spectrums”, 7(1).
- Malaspina D., Reichenberg A., Weiser M., Fennig S., Davidson M., i in., (2005), *Paternal age and intelligence: implications for age-related genomic changes in male germ cells*, „Psychiatric Genetics” 15(2).
- McGrath J., Mortensen P.B., Pedersen C.B., Ehrenstein V., Petersen L., (2013), *Paternal age and general cognitive ability—a cross sectional study of Danish male conscripts*, „PloS one” (electronic resource), 8(10), e77444.
- McWayne C., Downer J.T., Campos R., Harris R.D., (2013), *Father involvement during early childhood and its association with children’s early learning: A meta-analysis*, „Early Education and Development”, 24(6).

- Mercure D., (2008), *Travail et familles: Des tensions croissantes au cours de la prochaine décennie*, [w:] *La famille à l'horizon 2020*, (red.) G. Pronovost, C. Dumont, I. Bitaudeau, Québec, QC, CA: Presses de l'Université du Québec.
- Mierzwiński B., (1996), *Mężczyzna – mąż – ojciec*, Wydawnictwo „Posłaniec”, Otwock.
- Mierzwiński B., (1999), *Mężczyzna istota nieznaną*, Oficyna Wydawniczo-Poligraficzna „Adam”, Warszawa.
- Myrskylä M., Silventoinen K., Tynelius P., Rasmussen E., (2013), *Is later better or worse? Association of advanced parental age with offspring cognitive ability among half a million young Swedish men*, „American Journal of Epidemiology”, 177(7).
- Neale B.M., Kou Y., Liu L., Māayan A., Samocha K.E., i in., (2012), *Patterns and rates of exonic de novo mutations in autism spectrum disorders*, „Nature”, 485(7397).
- Nettle D., (2008), *Why do some dads get more involved than others? Evidence from a large British cohort*, „Evolution and Human Behavior”, 29(6).
- Pancsofar N., Vernon-Feagans L., and The Family Life Project Investigators, (2010), *Fathers' Early Contributions to Children's Language Development in Families from Low-income Rural Communities*, „Early Childhood Research Quarterly”, 25(4).
- Petersen L., Mortensen P.B., Pedersen C.B., (2011), *Paternal age at birth of first child and risk of schizophrenia*, „The American Journal of Psychiatry”, 168(1).
- Pouliquen E., (2018), *Depuis 2000, la part des 18-29 ans habitant chez leurs parents augmente à nouveau*, INSEE.
- Quinlivan J.A., Condon J., (2005), *Anxiety and Depression in Fathers in Teenage Pregnancy*, „Australian and New Zealand Journal of Psychiatry”, 39(10).
- Rigsby D.C., Macones G.A., Driscoll D.A., (1998), *Risk factors for rapid repeat pregnancy among adolescent mothers: a review of the literature*, „Journal Pediatric and Adolescent Gynecology”, 11(3).
- Sarkadi A., Kristiansson R., Oberklaid F., Bremberg S., (2008), *Fathers' involvement and children's developmental outcomes: a systematic review of longitudinal studies*, „Acta Paediatrica”, 97(2).
- Stojanowska W., (2000), *Władza rodzicielska pozamałżeńskiego i rozwiedzionego ojca. Studium socjologiczno-prawne*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa.
- Strohschein L.A., (2005), *Parental divorce and child mental health trajectories*, „Journal of Marriage and Family”, 67.
- Svensson A.C., Abel K., Dalman C., Magnusson C., (2011), *Implications of advancing paternal age: does it affect offspring school performance?*, „PloS one” [electronic resource], 6(9), e24771.
- Świdarska M., (2011), *Ojciec w opiece i wychowaniu dziecka*, „Pedagogika Rodziny”, 1/3/4.
- Tabak I., (2015), *Łatwość rozmów z rodzicami [w:] Zdrowie i zachowania zdrowotne młodzieży szkolnej w Polsce na tle wybranych uwarunkowań socjodemograficznych. Wyniki badań HBSC 2014*, (red.) J. Mazur, Instytut Matki i Dziecka, Warszawa.
- Wąż K., (2009), *Profilaktyka wczesnego rodzicielstwa*, [w:] *O człowieku i jego rozwoju nie tylko seksualnym. Prace dedykowane Profesorowi Andrzejowi Jaczewskiemu*, (red.) Z. Izdebski Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Włodarczyk J., (2014), *Być tatą. Wyniki badania polskich ojców*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania., Praktyka”, 13(3).
- Woynarowska B., (2015), *Zachowania seksualne młodzieży 15-letniej*, [w:] *Zdrowie i zachowania zdrowotne młodzieży szkolnej w Polsce na tle wybranych uwarunkowań socjodemograficznych. Wyniki badań HBSC 2014*, (red.) J. Mazur, Instytut Matki i Dziecka, Warszawa.

Źródła statystyczne

- Dania: Statistics Denmark, <http://www.statbank.dk>.
- Francja: Institut National de la Statistique et des Études Économiques (INSEE), <https://www.insee.fr/fr/accueil>.
- Islandia: Statistics Iceland, <https://hagstofa.is/>.
- Norwegia: Statistics Norway, <https://www.ssb.no/en/>.
- Polska: Główny Urząd Statystyczny (GUS), www.stat.gov.pl.

Źródła internetowe

- Age of majority, <https://fra.europa.eu/en/publication/2017/mapping-minimum-age-requirements/age-majority>.
- Au deuxième trimestre 2019 le taux de chômage baisse de 0,2 point* <https://www.insee.fr/fr/statistiques/4201123>.
- Birth registrations. Time Use Survey 2012*, http://stats.govt.nz/browse_for_stats/population/estimates_and_projections/fathers-day-2012.aspx.
- De Saint Pol T., Bouchardon M., (2014), *Le temps consacré aux activités parentales*, DREES „Études et résultats”, (841).[.fr/datasets/le-temps-consacre-aux-activites-parentales/](http://www.insee.fr/fr/datasets/le-temps-consacre-aux-activites-parentales/).
- Hipsz N., (2013), *O mamie i tacie – kilka wspomnień z dzieciństwa*, raport CBOS BS/69/2013, Warszawa, www.cbos.pl, (data dostępu: 01.08. 2017).
- Młodzi Polacy ciągle mieszkają z rodzicami* (2018), <https://www.forbes.pl/gospodarka/ilu-mlodych-polakow-mieszka-z-rodzicami-dane-eurostat-za-2017-rok/8rq9r8c>
- OCDE (2019), *Le taux de chômage de la zone OCDE en baisse à 5.1% en août 2019*, <https://www.oecd.org/fr/presse/taux-de-chomage-harmonises-de-locde-mise-a-jour-octobre-2019.htm>.
- Père à 13 ans, un adolescent anglais au coeur d'un débat sur la sexualité*, (2009), “Le Monde”, http://www.lemonde.fr/europe/article/2009/02/16/pere-a-13-ans-un-adolescent-anglais-au-c-ur-d-un-debat-sur-la-sexualite_1155790_3214.html (data dostępu 31.07.2017).
- The Unique Needs of Young Fathers*, Healthy Teen Network <https://www.nj.gov/dcf/providers/contracting/forms/Exhibit.B-Young.Fathers.Healthy.Teen.Network.pdf>.